

ІЄРАРХІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТІВ – МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

В. І. Шахов, orcid.org/0000-0003-1535-2802

В. В. Шахов, orcid.org/0000-0002-1069-9295

Статтю присвячено визначенню ключових психологічних детермінант розвитку професійної ідентичності студентів-психологів в процесі професійної підготовки у вищих навчальних закладах. Мета дослідження – визначення ієрархії психологічних детермінант становлення професійної ідентичності особистості в студентському віці та виявлення особливостей їх взаємодії в процесі професійної підготовки студентів – майбутніх психологів. За допомогою процедури факторного аналізу були визначено чотири групи чинників, в змісті яких виявлено ієрархічну значущість основних складових психологічних детермінант, що впливають на розвиток професійної ідентичності студентів-психологів: «особливості ставлення студентів до себе», «особливості уявлень студентів про себе як про майбутнього психолога», «особливості навчально-професійної мотивації студентів» та «особливості регуляції поведінки студентами». Ці фактори також відображають зміст професійної ідентичності студентської молоді та зумовлюють психологічні особливості її прояву. Було встановлено, що рівень сформованості складових психологічних детермінант становлення професійної ідентичності та особливості їх змістових характеристик визначають особливості розвитку професійної ідентичності в студентському віці. Зокрема, студенти, які мають низький рівень розвитку складових означених груп детермінант, мають нижчий рівень розвитку професійної ідентичності, ніж студенти з високим рівнем їх розвитку.

Ключові слова: професійне самовизначення, професійна ідентичність майбутніх психологів, психологічні детермінанти розвитку професійної ідентичності, самооцінка, локус контролю, «Я ідеальне», «Я актуальне», «Я ретроспективне».

HIERARCHY OF PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF PROFESSIONAL IDENTITY DEVELOPMENT OF STUDENTS – FUTURE PSYCHOLOGISTS

V. Shakhov, V. Shakhov

The article is devoted to the definition of key psychological determinants of the professional identity development of students-psychologists in the process of vocational training in higher educational institutions. The purpose of the research is to identify the psychological determinants of the formation of a positive identity of the personality in the student's life and to identify the associations of their interactions in the process of professional training of students-psychologists. By means of the procedure of factual analysis, four groups of factors were identified, in the contents of which revealed the significance of the original composite psychological determinants, which influence the development of the positive identity of students-psychologists: "the students' attitude towards themselves", "the image of students' perceptions of their future as a psychologist", "the study of the educational and professional motivation of students" and "the peculiarities of student's behavior regulation". These facts also reflect the status of the positive identity of the student youth and impart psychological arousal to its demonstration. It was found that the level of the psychological complexity of the complex psycho-psychological determinants of the formation of the identity and the assimilation of their substitute characteristics determine the development of professional identity in the student's age. In particular, students who have a low level of development of their respective determinants have a lower level of proficiency, than students with a high level of their development.

Keywords: professional self-determination, professional identity of future psychologists, psychological determinants of professional identity development, self-esteem, locus of control, "perfect I", "actual I", "retrospective I".

Трансформації, що відбуваються в сучасному суспільстві, входження України в європейський освітній простір впливають на формування самосвідомості підростаючого покоління загалом, і, зокрема, професійної ідентичності студентської молоді. Розбудова демократичного суспільства в Україні ставить вимоги до розвитку ініціативної, відповідальної, самостійної особистості, здатної до активного перетворення себе та довкілля. Ці завдання безпосередньо пов'язані з розвитком у суспільно активної молоді професійної ідентичності як складної інтегративної властивості особистості, що робить її відповідальною за результати власного професійного становлення.

Проблема професійної ідентичності цікавила багатьох представників різноманітних наукових течій і шкіл. Зокрема, джерела розвитку ідентичності особистості були однією із ключових ідей психоаналітичної теорії З. Фрейда, який розглядав її становлення в зв'язку з ідентифікацією та інтеріоризацією батьківського авторитету; набуттям особистісної автономії як незалежності, свободи та відповідальності (А. Фрейд) [8];

самоідентичністю (Е. Еріксон) [7]; саморегуляцією, самоконтролем та самоефективністю (А. Бандура) [5]; розвитком «Самості» (К. Роджерс) [9]; формуванням «Я-концепції» (Р. Бернс), [6].

У радянській та вітчизняній психології розвиток професійної ідентичності особистості розглядається у зв'язку з процесом привласнення цінностей, зразків поведінки, які формують полісуб'єкта розвитку (О. Леонтьєв); активністю, що є основою розвитку особистості як суб'єкта (Л. Божович); континуальною суб'єктною здатністю особистості до усвідомлення (В. Татенко); психологічними механізмами зародження й здійснення особистості як суб'єкта професійної діяльності (С. Максименко), рефлексією світоглядних поглядів і ставлення людини до світу, за допомогою яких здійснюється віднаходження знакових систем персоніфікованого світорозуміння (О. Чебикін) [2].

Становлення фахівця полягає в повноцінному оволодінні професією, яке закономірно супроводжується зміною уявлень людини про себе, свої здібності, інтенсивним самовизначенням і безперервним пошуком власного місця в професійному світі. Це актуалізує проблему формування професійної ідентичності майбутнього фахівця, особливо в студентський період становлення, який більшість науковців вважають чутливим періодом для формування цієї важливої складової професійної самосвідомості особистості.

Зважаючи на те, що психологія набуває статусу самостійної практичної дисципліни й переживає такий собі «прагматичний бум» виникає необхідність звернення до проблем професіоналізму психологів, адекватної підготовки майбутніх фахівців-психологів. Крім того, в сучасному суспільстві з'явилося соціальне замовлення, масовий попит на психологічні послуги: індивідуальне психологічне консультування, психотерапію, психокорекцію, соціально-психологічні тренінги тощо.

Формування професійної ідентичності відбувається в процесі професіоналізації. Поняття «професіоналізації» найчастіше розуміється як оволодіння людиною системою професійних знань, умінь, навичок, як безперервний процес професійного розвитку людини з моменту вибору професії до припинення активної трудової діяльності. Професіоналізація – це процес становлення фахівця, що включає в себе вибір людиною професії з урахуванням своїх власних можливостей і здібностей, освоєння правил і норм професії, формування та усвідомлення себе як фахівця, збагачення досвіду професії за рахунок особистого внеску, розвиток власної особистості засобами професії.

Л. Шнейдер виділяє такі етапи становлення професійної ідентичності, які співвідносяться з етапами психічного розвитку дитини й історичного розвитку професійної ідентичності в соціогенезі: допрофесійний, передпрофесійний, просвітницький, професійний [4].

У психологічному сенсі, згідно з Е. Еріксоном, під час становлення професійної ідентичності людина проходить такі ж етапи, які подібні до етапів її соціалізації – довіру, автономію, ініціативність, досягнення, ідентичність, інтимність, творчість, інтеграцію. В своєму завершеному стабільному варіанті професійна ідентичність остаточно формується тільки на достатньо високих рівнях оволодіння професією і виступає як стійке узгодження основних елементів професійного процесу [7].

Т. Буякас зазначає, що формування ідентичності в сучасного фахівця часто має недостатньо усвідомлюваний характер, оскільки чимало трудових операцій уніфікуються в результаті застосування подібних технічних засобів діяльності в різних професіях. Це певною мірою уповільнює формування цілісного уявлення людини що своїй ролі у власне професійному процесі, без якого неможливе розуміння власного місця в професійному середовищі і досягнення рівня професійної майстерності [1].

Метою статті є визначення ієрархії психологічних детермінант розвитку професійної ідентичності студентів – майбутніх психологів на етапі їхнього професійного становлення.

З метою визначення ієрархії психологічних детермінант становлення професійної ідентичності особистості в студентському віці та виявлення особливостей їх взаємодії в процесі професійної підготовки студентів-психологів ми застосували процедуру факторного аналізу. В нашому дослідженні взяли участь студенти майбутні психологи, які отримують спеціальність психолога в Навчально-науковому інституті педагогіки, психології, підготовки фахівців вищої кваліфікації у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського.

Завдяки проведеному емпіричному дослідженню було виокремлено чотири фактори, в змісті яких виявлено ієрархічну значущість основних складових психологічних детермінант, які впливають на розвиток професійної ідентичності студентів-психологів. Ці фактори також відображають зміст професійної ідентичності студентської молоді та зумовлюють психологічні особливості її прояву.

Аналіз структури першого фактора та змістових характеристик показників тих детермінант, що його утворюють, дозволив визначити його як «особливості ставлення студентів до себе як до майбутнього психолога». Особливо значущими показниками цього фактору є складові афективного чинника розвитку професійної ідентичності студентів-психологів: самооцінка (0,96), самоприйняття (0,82) та самоставлення (0,81). Це означає, що студенти, яким властива висока адекватна самооцінка, позитивне ставлення до себе та безумовне прийняття себе, своїх психологічних особливостей, схильні більш активно проявляти власну

життєву позицію й змінювати оточення та себе, ніж їх однокурсники, які не мають таких характеристик так званого афективного компоненту професійної ідентичності. Адекватна позитивна оцінка своїх якостей дозволяє юнакам ставити мету, яку вони можуть досягнути та яка сприятиме їх подальшому саморозвитку. Завищена самооцінка зумовить вибір студентом мети, для досягнення якої він ще не має достатніх ресурсів. Така особистість ще не готова відповідати тим вимогам, які висуває до себе. Студенти із заниженою самооцінкою при вирішенні поставлених завдань керуються наявними ресурсами, ставлячи перед собою задачі, які вони легко вирішують, а в разі невдачі переживають емоційні травми. Це ускладнює їхній саморозвиток та зменшує здатність позитивно перетворювати власне життя. Таким чином, неадекватна самооцінка студентства спотворює сприйняття своєї ролі та можливостей змін у собі й оточуючих.

Прийняття себе дозволяє студентові довіряти собі при виборі рішень та більш адекватно обирати методи впливу на оточення з метою його змін. У разі невдалого результату вчинені дії вважаються неефективними й у подальшому не застосовуються, а отже, набутий досвід буде сприяти саморозвитку. Таким чином, процес саморозвитку не припиняється й зміна ставлення до себе не відбувається. Така особа здатна до подальших дій. У разі, коли студент не приймає власні якості, поразка сприймається як особиста трагедія, важко переживається та супроводжується негативними емоціями. Це може на певний час призупинити активність молодих людей та викликати невпевненість у здатності щось змінити. При повторенні невдачі неприйняття студентом самого себе може посилюватися.

Отже, вплив самоствавлення на розвиток професійної ідентичності майбутніх психологів є беззаперечним. Позитивне самоствавлення сприятиме прояву активності особистості в прийнятті власного рішення та зміні себе й оточуючого світу. Усвідомлення своїх успіхів і невдач у минулому, порівняння себе «сьогоднішнього» з собою «вчорашнім» дозволяє студентові ефективно змінювати своє майбутнє.

Таким чином, розвиток професійної ідентичності в студентському віці переважно визначається психологічними особливостями самооцінки, самоприйняття та самоствавлення.

На другому місці перебуває фактор «особливості уявлень студентів про себе». Найбільше факторне навантаження отримали показники тих складових, що визначають характеристики когнітивного чинника розвитку професійної ідентичності в студентському віці: рефлексивність (0,81), цілепокладання (0,57) та «образ Я», який представлений уявленнями студентства про наявність у себе соціально бажаних (0,74) і вольових (-0,32) якостей та про рівень власної активності (0,58). Таким чином, коли студент розуміє, як він сприймається оточуючими, осмислює особливості взаємодії з ними, тоді він краще усвідомлює й регулює власну діяльність. Розвиток рефлексивності особистості сприятиме також формуванню індивідуального стилю професійної діяльності особистості при регуляції власного буття. Усвідомлення студентом себе, власних якостей і особливостей, успіхів та невдач впливає на реалізацію задумів юнака, актуалізуючи усвідомлення «авторства» свого життя.

Знання студентства про наявність у них соціально бажаних якостей дозволяє їм віднайти внутрішній ресурс для активного включення у взаємодію з суспільством та самореалізації в ньому. Також розвитку професійної ідентичності студентів-психологів сприяє уявлення про себе як про активну, діяльну особистість. Водночас, увагу привертає той факт, що розвиток професійної ідентичності студентів залежить від їхніх знань про себе та сприйняття себе як невольову, слабку особистість. Ідентичність значною мірою проявляється в здатності людини до вольової регуляції поведінки. Воля проявляє міру професійної ідентичності індивіда в різних життєвих ситуаціях. На нашу думку, наявність у свідомості студентства уявлень про нерозвиненість власних вольових якостей сприятиме їх прагненню до розвитку волі через залучення до активної діяльності щодо змін себе й оточення.

Цілепокладання впливає на розвиток професійної ідентичності студентів через практичне осмислення ними своєї діяльності. Так, реалізація поставленої мети вимагає від молодої людини формулювання завдань та планування їх досягнення за допомогою наявних ресурсів. За таких умов вона проявляє себе як активного діяча власного професійного становлення, а зміни в ньому сприймаються як наслідок власної активності.

Третє місце за впливом на розвиток професійної ідентичності у студентському віці займає фактор «особливості навчально-професійної мотивації студентів». Високі показники факторного навантаження тут отримали складові мотиваційного чинника розвитку професійної ідентичності особистості: смисложиттєві та ціннісні орієнтації студентів.

Визначені життєві орієнтації (0,80) при вирішенні життєвих та професійно значущих задач забезпечують студентові можливість бути суб'єктом свого життєвого шляху. Якщо студент усвідомлює мету свого професійного зростання, досягає її та відчуває при цьому задоволення, то він реалізує свій духовний потенціал та мотивує себе розвиватися й надалі, ставити перед собою нові цілі, співвідносити їх з власними можливостями.

Суттєвий вплив на розвиток професійної ідентичності студентства здійснює локус контролю життя (0,80). Це означає, що впевненість у тому, що вони самі можуть керувати власним життям, втілювати свої задуми, приймати рішення та нести за це відповідальність, дозволяє студентам активно самореалізуватись та успішно змінювати себе й оточення. Локус контролю Я (0,76) виявляється в сприйнятті себе як такої людини, яка має достатньо сил і волі для зміни власного життя та може виступати його творцем. Роль результативності життя (0,63) в розвитку професійної ідентичності студента виражається в задоволеності власною самореалізацією, наданні смислу задумах, які вже були здійснені і які лише заплановані в майбутньому. Цікавість та насиченість життя (0,63) також спричиняє розвиток тих особистісних якостей, які дозволяють студенту активно змінювати дійсність, адаптувати її до своїх потреб і бажань. Спрямованість на часову перспективу, бажання бути реалізованим у майбутньому визначають прагнення до самореалізації в теперішньому.

Окремі ціннісні орієнтації, які також складають зміст третього фактора, менше, ніж життєві орієнтації, впливають на розвиток професійної ідентичності студентства. Найбільший вплив серед них здійснюють такі: продуктивне життя (0,57), освіченість (0,52), активне життя (0,45), сміливість у відстоюванні своєї думки (0,45) та впевненість у собі (0,40). Оскільки ціннісні орієнтації юнаків не завжди є усвідомлюваними та можуть змінюватись, ми вважаємо, що їх вплив на ідентичність буде ситуативним. Варто також пам'ятати, що ієрархія цінностей у студентському віці залежить від особливостей сімейного виховання та впливу найближчого оточення. Таким чином, ціннісні орієнтації студента впливають на розвиток його професійної ідентичності, але особливість цього впливу залежить від сукупності різноманітних чинників.

Четвертий фактор «особливості регуляції поведінки студентами» включає такі показники складових конативного чинника розвитку професійної ідентичності, як самоконтроль, самоуправління та автономія. Низький рівень самоконтролю (-0,48) в спілкуванні більше, ніж інші показники цього фактору, спричиняє розвиток професійної ідентичності студентства. Це означає, що при взаємодії з іншими студент може бути занадто емоційним, «незрозумілим» для інших, спонтанним. Така поведінка часто не сприяє взаєморозумінню та побудові довірливих дружніх взаємин. Водночас студент, який гнучко реагує на зміну ситуації, здатен до рефлексії та вміє керувати собою, виявляється нездатним до спонтанної реакції, не завжди є автономним у своїх проявах.

На розвиток професійної ідентичності студентства також впливає спосіб, у який вони, зазвичай, врегульовують конфлікти. Зокрема, найбільше факторне навантаження з цих способів мають співпраця (0,47) та суперництво (-0,46). Так, якщо студент здатен співпрацювати задля досягнення мети обох сторін конфлікту та може враховувати інтереси опонента, він сам виступає автором їх стосунків, усвідомлює свою роль та відповідальність за них. Обрання суперництва як способу подолання суперечності студентом заважає розвитку його професійної ідентичності.

Найменший вплив з показників цього фактору на розвиток професійної ідентичності студентства здійснює їх особистісна автономія, яка вважається показником психологічної зрілості людини. Значущість показників автономії у цьому факторі становить: функціональної автономії – 0,20, емоційної – 0,15 та поведінкової автономії – 0,32. Отже, прагнення студента діяти відносно незалежно від середовища особливо проявляється в стосунках з батьками. Внутрішня каузальна мотивація діяльності студента сприяє більш усвідомленому вияву його активності.

На наступному етапі дослідно-експериментальної роботи нами було проведено дослідження, метою якого було з'ясування особливостей динаміки становлення когнітивного компонента професійної ідентичності та уявлень про ідеального фахівця в студентів-психологів на молодших і старших курсах, а також серед практикуючих психологів.

Методичним інструментарієм у дослідженні були обрані методики: «Семантичний диференціал» Ч. Осгуда та «Техніка репертуарних решіток» Дж.Келлі, модифіковані відповідно до мети дослідження.

Проаналізувавши дані, отримані в емпіричному дослідженні професійної ідентичності та уявлень про ідеального фахівця у студентів і практикуючих психологів, можемо зробити такі висновки.

Образ ідеального фахівця являє собою перетворювальну функцію професійної ідентичності, що містить інтенцію до розвитку.

Якості, які характеризують емоційну співучасть, здатність проявляти емпатію, відчувати, розуміти і приймати людей, співпереживати приписуються собі респондентами як такі, що дані вже на початковій стадії оволодіння ними професією психолога. Сила власного професійного Я сприймається як дефіцит і є предметом потреби в усіх описаних вибірках.

Професійний розвиток розуміється як можливість особистісного удосконалення. На першому курсі професійний розвиток пов'язується з уявленням про себе ідеального як більш сильного й щасливого, у четвертокурсників – це переживання власної гармонійності, прийняття себе. Практикуючі психологи бачать наближення до «Я ідеального» через самоактуалізацію та наполегливість (автономність, незалежність).

Образ ідеального фахівця сприймається як недосяжний на всіх етапах професійної ідентичності, при цьому в практикуючих психологів і четвертокурсників він більш наближений до реальності і знаходить вираження в конкретній особі професійної спільноти.

«Я актуальне» фахівця в усіх вибірках семантично ближче до «Я ретроспективного».

У ситуації кризи професійної ідентичності «Я ретроспективне» оцінюється негативно, відкидається (студенти 4 курсу).

Розвиток професійної ідентичності передбачає прийняття системи професійно-моральних оцінок, самовизначення в професійних позиціях, усвідомлення й диференціація рис людей своєї професії, активне використання професійної лексики.

Отже, ми можемо говорити про наявність відмінностей в уявленнях студентів 1 і 4 курсів, а також практикуючих психологів про себе як фахівця, про інших фахівців і про ідеального професіонала. Виявлені нами відмінності в професійній ідентичності обумовлені оволодінням професійними знаннями, наявністю досвіду практичної діяльності, наявністю кризи професійної ідентичності.

Висновки. Таким чином, проведене емпіричне дослідження з використанням факторного аналізу дозволило виокремити чотири групи факторів, які впливають на розвиток професійної ідентичності у студентському віці: «особливості ставлення студентів до себе», «особливості уявлень студентів про себе як про майбутнього психолога», «особливості навчально-професійної мотивації студентів» та «особливості регуляції поведінки студентами».

Було встановлено, що рівень сформованості складових психологічних детермінант становлення професійної ідентичності та особливості їх змістових характеристик визначають особливості розвитку професійної ідентичності в студентському віці. Так студенти, які мають низький рівень розвитку складових означених груп детермінант, мають нижчий рівень розвитку професійної ідентичності, ніж студенти з високим рівнем їх розвитку.

Проаналізувавши дані, отримані в емпіричному дослідженні професійної ідентичності та уявлень про ідеального фахівця у студентів і практикуючих психологів, ми можемо зробити висновок, що, оскільки психологія належить до соціономічних професій, в ній існують завищені уявлення про ідеального фахівця. Проте образ ідеального фахівця практикуючих психологів та четвертокурсників більш наближений до реальності і знаходить відображення в реальних особах професійного оточення.

При цьому неузгодженість між образом ідеального фахівця й реальною оцінкою себе як фахівця може містити в собі як перетворювальну функцію професійної ідентичності, тобто містити інтенцію до розвитку, так і стати причиною низького самоставлення, емоційного дискомфорту. Професійний розвиток розуміється як психологами, так і студентами як можливість особистісного вдосконалення. Основною лінією розвитку, як психологи, так і студенти вважають силу Я, яка сприймається як дефіцит і є предметом потреби в усіх описаних вибірках. На першому курсі професійний розвиток пов'язується з уявленням про себе ідеального як більш сильного та щасливого, у четвертокурсників – це переживання власної гармонійності, прийняття себе. Практикуючі психологи бачать наближення до «Я ідеального» через самоактуалізацію і наполегливість (автономність, незалежність).

Семантична близькість «Я ретроспективного» та «Я ідеального» залежить від досвіду практичної роботи, наявності кризи професійної ідентичності. В ситуації кризи професійної ідентичності «Я ретроспективне» оцінюється негативно, відкидається.

Слідом за Л.Б Шнейдер, яка акцентує увагу на проблематичності професійної підготовки практичних психологів, ми констатуємо, що вироблення професійної ідентичності в сфері інших спеціалізацій майбутнього психолога також містить ряд проблем. На сучасному етапі в психологічній освіті в Україні назріла необхідність запровадження системи підтримки формування професійної ідентичності студентів майбутніх психологів. Одним із напрямів такої підтримки може бути створення психолого-педагогічних умов активізації соціально-психологічних детермінант розвитку професійної ідентичності особистості студентського віку.

Література

1. Буякас Т. М. Проблема и психотехника самоопределения личности / Т. М. Буякас // Вопросы психологии. – 2002. – №2. – С. 28–39.
2. Чебикин О. Я. Мотиваційна спрямованість професійного самовизначення учнів кінця ХХ ст. / О. Я. Чебикин, В. М. Найда // Наука і освіта. – 2000. – № 5. – С.65–68.
3. Шахов В.В. Особливості становлення самосвідомості в студентському віці / В.В. Шахов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 51 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. – С.134-139.
4. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: монография / Л. Б. Шнейдер. – М.: МОСУ, 2001. – 272 с.
5. Bandura A. Social-learning theory of identificatory processes / A. Bandura // Goslin D. A. (ed.). Handbook of Socialization theory and research. Chicago, 1969. – 235 p.

6. Burns R. B. The Self Concept / R.B. Burns. – Longman, London and New York. 1979. – 291 p.
7. Erickson E.H. Identity and the life cycle: Selected papers / E. H. Erickson // Psychological Issue Monograph Series. – 1 (No.1). – New York: International Universities Press, 1959. – 266 p.
8. Freud A. The Ego and the mechanisms of defense / A. Freud // The writings of Anna Freud, Vol. 2, London, 1977. – 186 p.
9. Rogers C. Inside the world of Soviet professionals / C. Rogers // Journal of Humanistic psychology, 1987. – 126 p.
10. Kelly G. A. The Psychology of Personal Constructs. G.A. Kelly. – Norton, New York, 1955. – 178 p.

References

1. Буіакас, Т. М. (2002). Проблема і психотехніка самоопределення людини [The problem and the psychotechnique of self-determination of the individual]. *Voprosy psikhologii – Questions of psychology*, 2, 28-39 [in Russian].
2. Чебукин, О. У., & Nayda, V. M. (2000). Motyvatsiina spriamovanist profesiinoho samovyznachennia uchniv kintsya XX st. [Motivational orientation of professional self-determination of students of the late XX century]. *Nauka i osvita – Science and education*, 5, 65-68 [in Ukrainian].
3. Shakhov V.V. (2017). Osoblyvosti stanovlennia samosvidomosti v studentskomu vitsi [Peculiarities of formation of self-consciousness in student age]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykhohohiia – The Scientific Issues of Vinnytsia State M. Kotsyubynskyi Pedagogical University. Section: Pedagogics and Psychology*, 51, 134-139 [in Ukrainian].
4. Shneider L. B. (2001). Professionalnaia identichnost [Professional identity] / L. B. Shneider. – M.: MOSU [in Russian].
5. Bandura A. Social-learning theory of identificatory processes // Goslin D. A. (ed.). *Handbook of Socialization theory and research*. Chicago, 1969 [in Russian].
6. Burns R. B. The Self Concept / Burns R. B. Longman, London and New York. 1979 [in English].
7. Erickson E.H. Identity and the life cycle: Selected papers / E. H. Erickson // Psychological Issue Monograph Series. – 1 (No.1). – New York: International Universities Press, 1959. – 266 p [in English].
8. Freud A. The Ego and the mechanisms of defense // The writings of Anna Freud, Vol. 2, London, 1977 [in English].
9. Rogers C. Inside the world of Soviet professionals / C. Rogers // Journal of Humanistic psychology, 1987 [in English].
10. Kelly G. A. The Psychology of Personal Constructs / G.A/ Kelly. – Norton, New York. 1955 [in English].